

SOUHRN

SYNTAX RUSKÉHO INSTRUMENTÁLU

Knihá rozebírá funkce a významy pouze bezpředložkového instrumentálu, a to v historické i současné ruštině na diachronicko-srovnávacích a synchronně-typologických základech. Dílčí výklady (z technických důvodů silně zhuštěné a doprovázené většinou jen nejnezbytnější exemplifikací) vyúsťují vždy ke strukturnímu osvětlení příslušného novoruského stavu, a ten se pak zasazuje do širšího rámce situace ve všech ostatních spisovných slovanských jazycích majících syntetickou pádovou flexi; v ruštině, a zčásti i češtině a slovenštině, ojedinele i jinde, se přihlíží také k dialektům a vůbec k projevům nespisovným. Důsledně je respektována alternace s jinými syntaktickými prostředky. Autor se snažil využít všeho cenného z metody historickosrovnávací, ale uplatňuje i hlediska moderní lingvistiky, např. v případech potřeby též postupy transformační. Takto pojaté ucelené dílo, které představuje zcela přepracovanou a značně zkrácenou podobu práce daleko obsáhlejší, minucióznější, nebude snad neužitečné, i když „tradiční“ literatura o slovanském a zčásti i ruském instrumentálu je dosti bohatá.

Vnitřní struktura práce — podrobně o ní informuje systematický paragrafový obsah — je zásadně dána rozeznáváním instrumentálu sémantického (adverbiálního) a syntaktického (neadverbiálního). K prvnímu se řadí instr. v (primární) funkci různých významových druhů příslovečného určení, k druhému pak instr. subjektový, objektový a široce predikativní — posuzováno ovšem z hlediska systému současné ruštiny. Tyto dva druhy syntaktických platností vytvářejí i dva základní oddíly celé práce. Třetí oddíl, úvodní, přináší pak vedle předběžných informací metodologických a bibliografických (0.1) zároveň zobecnění, tj. souhrnné aspekty daného tématu v plánu diachronickém i synchronickém. Snaha o postižení obecných zákonitostí, tendencí a souvztažností se ovšem týká i dílčích výkladů, věnovaných jednotlivým platnostem našeho pádu a jeho poměru ke konkurujícím výrazovým prostředkům.

Konstatují se (0.2) tyto obecné procesy, které se projevíly v průběhu historického vývoje ruštiny (s jistými paralelami v ostatních slovanských jazycích):
1. Ústup adverbiálního instrumentálu z některých významů a jejich odstínů

(vedle obecně slovanského velmi brzkého zániku prostého instrumentálu sociativního a do značné míry i pozdějšího ústupu instr. příčinného je to zejm. omezení instr. žretele, některých druhů významu prostředkového, místního a časového). 2. Omezení možné lexikální náplně jistých typů, a naopak rozhojnění lexikálního repertoáru jiných, odolných a jasně se vyhranivších typů, v souvislosti se zvyšováním výrazových potřeb spisovného jazyka a jeho žánrovým obohacováním. 3. Značný dosah při tom všem měla syntaktizace, snad v ruštině největší v celoslovanském měřítku; znamená desémantizaci, oslabení nebo až ztrátu jistých konkrétních gramatických významů a rozvinutí funkcí čistě syntaktických (srov. důsledné vyjadřování osobního činitele při pasivu tímto pádem, fixování instrumentálové vazby u velké řady slov a největší nosnost široce predikativního instrumentálu). 4. Periferní zplodinou celého vývojového dění byla lexikalizace určitého počtu slov a sousloví, zahrnující morfologickou adverbializaci a gramatikalizaci, jakož i frazeologizaci.

V závěru úvodní a shrnující části (0.3) jsou obecně promítnuty charakteristické syntaktické rysy prostého instrumentálu v systému nynější ruštiny (hlavní funkční pilíře, základní a obecný význam, korelace s jinými pády, silná závislost jeho kombinatorních platností na distribuci) a je pak podán celkový průřez uplatnění tohoto pádu na ostatní části slovanského jazykového území.

Velký první materiálový oddíl, věnovaný sémantickému (adverbiálnímu) instrumentálu, člení se do osmi kapitol: 1.1. instr. sociativní, 1.2. instrumentálový, 1.3. způsobový, 1.4. měrový, 1.5. žreťelový, 1.6. příčinný, 1.7. místní, 1.8. časový. Výklady postupují vždy od vymezení příslušné kategorie, podávají její vnitřní klasifikaci na podřazené typy, vytyčují eventuální pomezí oblastí a stanoví rozlišující kritéria, obracejí se pak k rekonstrukci stavu pozdně praslovanského, dále raně historického (stsl., stč. a podrobněji struč. — s příležitostným zřením k svědectví stpol.), nastiňují vývojovou linii v ruštině a zobecnujícím způsobem analyzují situaci novoruskou; závěrem se pak zpravidla dotýkají stavu v ostatní slovanštině (poněkud preferována je při tom čeština). Adnominální užití příslušného instrumentálu je probíráno nikoli odtrženě od oné sémantické kategorie. Obdobně to platí s jistými modifikacemi též pro výklady o instr. syntaktickém, které jsou podrobnější a tvoří svým způsobem těžiště celé předkládané knihy (takováto proporce byla vzhledem k existující odborné literatuře předmětu volena záměrně).

U sociativního instr. (1.1) je zdůrazněno, že se v ryzí podobě do historické slovanštiny vlastně nedochoval, avšak byl dosti životný v nevlastních variantách (tzv. pseudosociativ); jeho lexikalizované reliktu (instrumentálu průvodních okolností, 1.1.4) zastihujeme v ruštině dosud, do jisté míry je zastoupen v srbocharvátštině a některé odvozené modifikace žijí dosud v češtině. Téměř naprostého zániku však doznal všude pseudosociativní tzv. instr. qualitatius (1.1.5).

Instr. široce prostředkový (instrumentálový, 1.2) je rozdělen v nejvyšší instanci na instr. prostředku přímého (1.2.4) a prostředku nepřímého (1.2.5). Jestliže u prvního z nich došlo v ruštině postupně k omezení jen několika drobných podtypů, pak u instr. nepřímého prostředku (zahrnuje jednak význam postupu a metody, jednak význam prostředníka a prostřednictví) byl tento funkční ústup, resp. nerozvinutí starých dispozic, značný, a nyní se hojně využívá pádů předložkových, zvl. s předložkami nepůvodními. Ruština vůbec ztratila schopnost vyjadřovat instrumentálem vztah vzdálenější, zprostředkované účasti mezi „umožňovatelem“, „spolupůsobitelem“ nějakého jevu a jeho subjektem. (Čeština si tuto schopnost do jisté míry podržela, sem spadá mj. rezistence široce příčinného instrumentálu.)

Instr. způsobový je chápán poměrně široce a rozeznává se v něm: způsob v užším smyslu, včetně užití tautologického (1.3.4), dále instr. srovnávací (1.3.5) a instr. skupení a ztvárnění (1.3.6), přičemž poslední se dále člení na 4 sémantické typy, navzájem si blízké. Ruština tuto sémantickou kategorii vcelku rozvinula, nejnápadnější je obohacení lexikální náplně u varianty 1.3.6. Rovněž srovnávací užití tohoto pádu, třebaš je silně vázáno několika faktory stylistické, lexikální i morfologické povahy, je zde — i v ostatní východní slovanštině — dosti nápadné, májic v polštině jen slabou obdobu. Také pouze u tohoto významu se v celé oblasti adverbialního instr. setkáváme s využíváním názvů osob, což patrně systémově souvisí s velkou blízkostí k predikativnímu užití, přičemž nejsou vyloučeny ani vzájemné proniky obou platností.

Instr. míry (1.4) je sice lexikálně a funkčně úzký, ale ruština jej dobře zachovala, lišíc se tím od většiny ostatních slovanských jazyků. Stává nejčastěji u prostého komparativu adjektiv a adverbíí.

U zřetelového instr. rozeznává autor dva dosti navzájem odlišné typy: instr. omezovací (1.5.7) a určující druh kvantity (1.5.8). První stává u sloves, adjektiv a spíše už výjimečně též u substantiv; není sice ojedinělý, ale příznačný je zvláště pro jazyk lidový a ústní slovesnosti, přičemž v jiných stylech je tu konkurence předložkových pádů nemalá. Druhý typ, sporadicky doložený již z rané slovanštiny (např. stěny širinoju vь дѣвѣ сажені), se naopak fixoval a reprezentuje dnes otevřenou, produktivní konstrukci, třebaš realizovanou na nepřiliš široké lexikální bazi.

Sémantická kategorie příčinná (1.6), z níž byl instr. v ruštině do značné míry vyvázán, je probírána podle toho, zda jde o tzv. příčinu vnější nebo vnitřní. Kdysi byla v slovanštině funkčnost široce příčinného instr. téměř univerzální, v současné době však s tím v ruštině setkáváme zřídka pouze za té podmínky, že nejde o vnější příčinu (jsou zmíněny relikty toho) a že význam příčinný se sdružuje s průvodním významem dalším, zvl. prostředkovým nebo zřetelovým. Dominující úlohu mají rozmanité pády s předložkami (čeština, a také

lužičtina a zčásti i slovenština vykazují zde poměrně největší rezistenci instrumentálu).

U místního instrumentálu (1.7), vystupujícího obvykle v postavení u sloves pohybu, se nyní ukazuje jako relevantní především charakter pohybu (lineární či různosměrný, zejm. difuzní), a také přesahovanost nebo nepřesahovanost prostoru drahou pohybu. Podle těchto momentů se řídí struktura výkladů. Došlo tu k omezením v tom smyslu, že nyní je ruský instr. funkční hlavně jen potud, pokud se vyjadřuje lineární pohyb v otevřeném terénu (1.7.4). Naproti tomu v jiných případech (zvl. jde-li o pronikání prostředím, otvorem atp., 1.7.5) se přednostně nebo obligátně využívá obrátů předložkových (čeština zde v opačném smyslu opět stojí na prvním místě v měřítku celoslovenském).

Časový instr. (1.8) byl sice vytištěn z varianty vyjadřující tzv. vymezený časový úsek (1.8.4), avšak jako designátor tzv. nevymezeného časového úseku (1.8.5) je v ruštině poměrně hojný; někdejší výrazová pestrost byla ve spisovném jazyce do značné míry likvidována. Může jít buď o zařazení do neopětovaného časového úseku (1.8.54) nebo do úseku opětovaného (1.8.55), přičemž u tohoto lze dále lišit dvě varianty — první vyjadřuje pouhé zařazení na otázku kdy?, druhá naznačuje neurčité trvání jevu, ať jednodokuplexního (nepřerušovaného), ať vícekomplexního.

V rámci instrumentálu syntaktického (2.), v ruštině nyní hojného a autorem přednostně rozebíraného, pojednává se na prvním místě o instr. subjektivém, který jako větný člen plní primárně funkci subjektivého určení. Zahrnují se k němu dva strukturálně odlišné, některými znaky však přesto spojené typy: typ pasivní a typ jednočlenný neosobní aktivní. Instr. agentu v pasivních konstrukcích (2.1.2) se vyvinul z instr. prostředníka, a z někdejší symbiózy s ablativní konstrukcí vyšel v ruštině vítězně, a to prakticky bezvýjimečně. Detailní pozornost je věnována genezi a historii instrumentálu v jednočlenných aktivních konstrukcích (2.1.3): je mj. ukázáno, že od původu substantivum v instr. vyjadřovalo patrně pouhý prostředek (s úvahou o charakteru „primárního agentu“), avšak nyní že se většinou nabízí nikoli už pojetí prostředkové, nýbrž význam nepřímého subjektu, což je potvrzováno funkčním paralelismem s nominativem téhož substantiva v příslušných transformech.

U kategorie objektového instrumentálu (2.2) jsou především vytčeny znaky, odlišující jej zásadně od adverbialního instr. prostředkového (ovšem při existenci přechodného pásma), a je dále ukázáno, jak se objektová platnost historicky stabilizovala (při jistých změnách v repertoáru nadřazených slov) v důsledku sublimace někdejších příslovečných významů. Pak je probrán objektový instr. při slovesech (2.2.4), s rozdělením do 9 jejich tříd (podle lexikálně-sémantických okruhů), a to počínajíc typy silně vazebnými směrem k typům slabě vazebným až přecházejícím povlnně do sféry příslovečného

určení. Následuje popis téhož instrumentálu u adjektiv a deverbativních substantiv.

Diachronicko-synchronní analýza široce predikativního instrumentálu je rozčleněna do několika oddílů. Nejprve (2.3.1) jsou zdůvodněny obecné pojmy. V rámci predikativní funkce je nezbytné rozlišovat jednak funkci v užším smyslu predikativní, přísudkovou, jednak funkci predikativního determinantu, a u posledně jmenovaného lze pak detailněji rozeznávat ještě jednak predik. determinant obligátní a fakultativní, jednak synsubjektový a synobjektový (podle vztahu buď k podmětu nebo předmětu věty). Dále (2.3.2) je věnována zevrubná pozornost systémovým podmínkám pro vznik a šíření slovanského predik. instrumentálu. Šlo tu především o vyhovění potřebě zvýšit komunikativní zřetelnost, přičemž strukturálním předpokladem byla na jedné straně adverbializace dřívějších shodných predikativních pádů v určitých kontextech, a na druhé straně byly pro využití instrumentálu příznivé jeho již dřívější významy a odstíny široce způsobové (při jisté účasti i sémantiky prostředkové). I predikativní instr. se však postupně v ruštině dosti syntaktizoval. Nebyl to však zdaleka jediný výrazový prostředek, který nastupoval v té či oné míře do pozic někdejších kongruentních pádů. Těmto dalším prostředkům je proto věnována pozornost (se zaměřením zatím jen na historický stav) v další kapitole (2.3.3). Následuje nárys situace v stsl., stč., stpol., litev. a struš.; posledně jmenovanému jazyku se dostává osvětlení zevrubnějšího a je ve zkratce zachycena celá dynamická křivka jeho vývoje až do současnosti.

Novoruský stav (2.3.5) lze charakterizovat značnou životností instrumentálu v této funkci, nezávisle na lexikální stránce slovesa a nezávisle na tom, zda běží o predik. substantiva či adjektiva. Výklady jsou rozvrženy do následujících kapitol: 2.3.51 — souvztažnost instrumentálu se shodnými pády (zejm. s nominativem, je podán pokus o novou, zobecňující strukturální formulaci), 2.3.52 — souvztažnost instrumentálu s jinými pádovými konstrukcemi (předložkovými), 2.3.53 — zvláště jsou dotčeny podmínky sporadického užití instrumentálu ve větě s nevyjádřeným slovesem, 2.3.54 — dokumentace instrumentálu při synsémantických slovesech, 2.3.55 — jeho dokumentace při autosémantických slovesech, a závěrem pak 2.3.56 — užívání a syntaktická členská platnost tohoto pádu při nefinitních slovesných tvarech. — Podobně jako u většiny jiných kategorií je pak ve zkratce vystižena situace na ostatní části slovanského území.

V současné době jeví ruský instr. životnost právě ve svých funkcích čistě syntaktických (což je jistý protiklad např. stavu srbocharvátského), kdežto ve funkcích sémantických — třeba se zde zachovaly některé velmi starobylé dílčí typy — pozorujeme spíše jisté tendence regresivní.